

25

23rd International Interdisciplinary Conference

२३ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

'The Contribution and Achievements of Men in Various Spheres at National and International Levels'

'देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान'

Editors

**Lyudmila Sekacheva | Dr. Vitthal Shivankar | Dr. Snehal Tawre
Dr. D. R. Bhosale | Dr. Shivling Menkudale | Dr. Sanjay Nagarkar**

अनुक्रमणिका

- पुरुष कर्तृत्वाच्या निमित्ताने... - संपादक / ७
१. समाजसुधारक संत कबीर प्राचार्य डॉ. डी. आर. भोसले / ९
२. स्वामी विवेकानंदजी के सामाजिक विचार प्रा. मारूफ मुजावर / १४
३. आद्य क्रांतिवीर उमाजी नाईक प्रा. डॉ. संध्या माने / १८
४. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील बॅरिस्टर पी.जी.पाटील सरांची कामगिरी प्रा. डॉ. जे. एस. इंगळे / २२
५. मानवी जीवनाचे सौंदर्यवादी तत्त्वज्ञान सांगणारा अष्टपैलू साहित्यिक - पु. ल. देशपांडे प्रा. डॉ. सुनील चंदनशिवे / २७
६. धनराज पिल्ले यांचे हॉकीमधील योगदान प्रा.डॉ. इब्राहिम मुल्ला / ३१
७. वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञ - बुरहस फ्रेडरिक स्किनर डॉ. ए. सी. शिंदे / ३४
८. आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार - यशवंतराव चव्हाण डॉ. एस. आय. बराले / ३७
९. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य डॉ. संदीप माने / ४२
१०. पर्यावरण चळवळीचे भारतीय आयाम व महात्मा गांधीजींच्या पर्यावरण विषयक विचारांची उपयुक्तता डॉ. विजय पाडळकर / ४६
११. बिरसा मुंडा : स्वातंत्र्य सेनानी डॉ. संदीप सूर्यवंशी / ५०
१२. भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ.एम.एन.श्रीनिवास यांचे जीवन व कार्य प्रा. अमृत मुधाळे / ५४
१३. विजय गोविंदराजन यांचे व्यवस्थापनातील योगदान- तीन खोकी प्रा. जयश्री बनसोडे / ५८
- उपाय व्यूहरचना : एक आध्यात्मिक समन्वय

भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ.एम.एन.श्रीनिवास यांचे जीवन व कार्य

- प्रा. अमृत दत्तात्रेय मुधाळे

भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ.एम.एन.श्रीनिवास यांचे जीवन व कार्य -

पूर्ण नाव - म्हैसूर नरसिंहचार श्रीनिवास (१९१६-१९९९) हे भारतातील एक प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी दक्षिण भारतात जात आणि वर्णव्यवस्था, सामाजिक स्तरीकरण, संस्कृतीकरण आणि पाश्चात्त्यीकरण यावर काम केले. प्रबळ जातीची संकल्पना त्यांनी मांडली. 'म्हैसूर नरसिंहाचार श्रीनिवास' यांना १९७७ मध्ये भारत सरकारने विज्ञान आणि अभियांत्रिकी क्षेत्रात पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित केले होते.

परिचय -

डॉ.एम.एन.श्रीनिवास हे औपचारिकपणे भारतीय समाजशास्त्राचे जनक नसतील, परंतु त्यांनी स्वतंत्र भारतातील शिस्त त्यांच्या सैद्धांतिक योगदानाने, जातीबद्दलची अनोखी समज आणि सहभागी निरीक्षणाच्या पद्धतीचा वापर यामुळे त्यांना देशातील सर्वोच्च समाजशास्त्रज्ञ बनवले आहे. समाविष्ट करण्यासाठी पुरेसे आहे. समाजशास्त्रात ते संस्कृतीकरण, प्रबळ जाती आणि मत बँक यांसारख्या मूलभूत प्रस्तावांसाठी ओळखले जातात. श्रीनिवास हे संस्थांचे बांधकाम करणारेही होते. बडोदा आणि दिल्ली विद्यापीठांत समाजशास्त्र विभागांच्या स्थापनेचे श्रेय त्यांना जाते. भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासातील त्यांचे योगदान, संशोधन आणि अभ्यासाच्या उच्च-स्तरीय संस्थांची स्थापना आणि मार्गदर्शन करण्याच्या बाबतीतही कालातीत मानले जाईल. ग्रामीण समाज आणि जातीच्या रचनेच्या विशिष्ट अभ्यासाव्यतिरिक्त, एम.एन. श्रीनिवास यांनी विज्ञानाचा सामाजिक प्रभाव, गांधींचे धार्मिक विचार, विश्लेषणाची सूक्ष्मता आणि सैद्धांतिक खोली यांचा हा दुर्मीळ संगम मानला जातो. त्यांचे लेखन आंतरविद्याशाखीयतेला एक विशेष प्रकारचे आधारभूत संदर्भ प्रदान करते. श्रीनिवासाची समाजशास्त्रीय दृष्टी घटनांच्या बाह्यसंरचनेच्या पलीकडे प्रवेश करते आणि त्यांना आकार देणाऱ्या संरचना आणि ऐतिहासिक शक्तींचे आकलन करते. समाजजीवनाचे सूक्ष्म तपशील आणि अंतर्दृष्टी सोप्या भाषेत मांडण्याची त्यांची क्षमता त्यांना समकालीन

देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ७३ ५४

समाजशास्त्रज्ञांपेक्षा वेगळे व्यक्तिमत्त्व देते. या अर्थाने, ते थिर्मोटिक शब्दसंग्रहावर अतिक्रमण करून सोपी आणि लोकप्रिय भाषा निवडतात. त्यांच्या वैज्ञानिक संकल्पनांमुळे तो विषय समजून घेण्यापेक्षा त्यांच्या भानगडीत न पडता अधिक मदत होते, याला त्यांच्या विद्वत्तेची लोकशाही म्हणता येईल. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजशास्त्राला वैचारिक पातळीवर एक नवीन मैदान तयार केले. उद्वेगनीय आहे की, ज्या काळात श्रीनिवास भारतीय समाजाच्या अभ्यासाची तयारी करत होते, त्या काळात सामाजिक विज्ञान अमेरिकन आणि ब्रिटिश शैक्षणिक संस्थांचे वर्चस्व होते. अमेरिकन विद्यापीठांमधील प्रचलित दृष्टिकोनाने भारतीय उपखंडातील समाज समजून घेण्यासाठी संस्कृत परंपरांवर भर दिला. त्यांच्या परिणामतः, भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी संस्कृत स्रोत आणि इंडोलॉजी यांना समकालीन वास्तवाच्या अभ्यासासाठी अधिक प्रामाणिक मानले. या वर्चस्ववादी स्थितीला आव्हान देणारे श्रीनिवास हे पहिले समाजशास्त्रज्ञ होते. शास्त्रीय संदर्भावर विसंबून राहण्यापेक्षा समाजशास्त्रातील समाजातील प्रत्यक्ष कार्यप्रणाली आणि क्रियाकलापांचा अभ्यास अधिक विश्वासाह आहे, हे त्यांनी आपल्या लेखनातून सिद्ध केले. राजकीय शास्त्रज्ञांव्यतिरिक्त, प्रबळ जाती आणि संस्कृतीकरणाच्या संकल्पना श्रीनिवास यांनी मांडल्या आहेत, ज्यांचा इतिहासलेखनाच्या सबल्टर्न प्रवाहाच्या इतिहासकारांनी मोठ्या प्रमाणावर वापर केला आहे. या अर्थाने, त्यांच्या कार्याला बौद्धिक परंपरेच्या श्रेणीत ठेवता येईल, जे नवीन आणि जुन्या अभ्यासकांसाठी प्रेरणास्थान आहे, अत्यावश्यक संदर्भाचा दर्जा प्राप्त केला आहे. योगायोगाने, वर्चस्व असलेल्या जातीची संकल्पना, संख्यात्मक ताकद, जमिनीची मालकी, शिक्षण आणि रोजगार यांसारख्या घटकांमुळे एखाद्या विशिष्ट गावात किंवा प्रदेशातील जातीचे वर्चस्व आहे. खालच्या जातींद्वारे उच्च जातींमध्ये, विशेषतः ब्राह्मण वर्गाचे संस्कृतीकरण, ही संस्कृती, प्रथा आहे- रुढी, भाषा आणि पोशाख इत्यादी अंगीकारण्याची प्रवृत्ती दर्शवते. त्यांची तिसरी संकल्पना, व्होट बँक, सामाजिक शास्त्रात कायमस्वरूपी स्थान मिळवू शकली नसली, तरी राजकारणाच्या दैनंदिन चर्चेत आणि माध्यमविश्वात हा शब्द बिनदिक्कतपणे वापरला जातो. भाषा आणि पोशाख इत्यादी अंगीकारण्याची प्रवृत्ती दर्शवते. त्यांची तिसरी संकल्पना, व्होट बँक, सामाजिक शास्त्रात कायमस्वरूपी स्थान मिळवू शकली नसली, तरी राजकारणाच्या दैनंदिन चर्चेत आणि माध्यमविश्वात हा शब्द बिनदिक्कतपणे वापरला जातो. भाषा आणि पोशाख इत्यादी अंगीकारण्याची प्रवृत्ती दर्शवते. त्यांची तिसरी संकल्पना, व्होट बँक, सामाजिक शास्त्रात कायमस्वरूपी स्थान मिळवू शकली नसली, तरी राजकारणाच्या दैनंदिन चर्चेत आणि माध्यमविश्वात हा शब्द बिनदिक्कतपणे वापरला जातो.

आदर -

डॉ.एम.एन.श्रीनिवास भारतीय समाजशास्त्रातील त्यांच्या अतुलनीय योगदानाबद्दल श्रीनिवास यांना अनेक प्रतिष्ठित पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. बॉम्बे युनिव्हर्सिटी आणि रॉयल एन्थ्रोपोलॉजिकल इन्स्टिट्यूटकडून त्यांना अनेक सन्मान मिळाले आहेत. फ्रान्स सरकारने त्यांचा गौरवही केला होता. भारताच्या राष्ट्रपतींच्या हस्ते त्यांना पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. श्रीनिवास हे ब्रिटिश अकादमी आणि अमेरिकन अकादमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस या दोन जगप्रसिद्ध विद्यापीठांचे मानद परदेशी फेलोदेखील राहिले आहेत.

मृत्यू - डॉ.एम.एन.श्रीनिवास यांचे १९९९ मध्ये बंगळूरु येथे निधन झाले.
पुस्तके किंवा ग्रंथ -

१. म्हैसूरमधील विवाह आणि कुटुंब (१९४२)
२. दक्षिण भारतातील कुर्गामधील धर्म आणि समाज (१९५२)
३. आधुनिक भारतातील जाती आणि इतर निबंध (१९६२), एशिया पब्लिशिंग हाऊस
४. द रिमेम्बर व्हिलेज (१९७६, २०१३ पुनर्प्रकाशित)
५. भारतीय समाज वैयक्तिक लेखनाद्वारे (१९९८)
६. गाव, जात, लिंग आणि पद्धत (१९९८)
७. आधुनिक भारतातील सामाजिक बदल
८. प्रबळ जात आणि इतर निबंध
९. भारतातील सामाजिक बदलाची परिमाणे यांसारखी अनेक पुस्तके किंवा ग्रंथ लिहिले आहे.

टीका -

काही अभ्यासकांनी डॉ.एम.एन. श्रीनिवास यांच्या कार्यावरही टीका केली आहे.

१. संस्कृतीकरणाच्या जाहिरातीमुळे, एम.एन. श्रीनिवास यांनी धार्मिक वर्गाकडे आणखी दुर्लक्ष केले आहे.
२. श्रीनिवासांसाठी, भारतीय परंपरा ही हिंदू परंपरा आहे जी जातिव्यवस्था आणि गावांमध्ये प्रतिबिंबित होते. या दाव्यात धर्मनिरपेक्षता नाही.
३. श्रीनिवास यांचे सामाजिक बदलाचे वर्णन केवळ संस्कृतीकरण, पाश्चिमात्यीकरण आणि धर्मनिरपेक्षीकरण इतकेच मर्यादित आहे, जे इतर देशांना आणि समाजांना तितकेच लागू आहे किंवा लागू नाही.
४. श्रीनिवास यांच्या आधीही अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी संस्कृतीकरण,

देश आणि विदेशातील विविध... पुरुष कर्तृत्वाचे योगदान ८४ ५६

पाश्चिमात्यकरण आणि धर्मनिरपेक्षीकरण या संकल्पनांवर चर्चा केली आहे, त्यामुळे या संकल्पनांमध्ये श्रीनिवास यांची मौलिकता दिमून येत नाही. अशा पद्धतीने अनेक विषयांवर अनेक अभ्यासकांनी अनेक टीका केल्या आहे.

इतरांना प्रेरणा -

या सर्व टीकेनंतरही डॉ.एम.एन. श्रीनिवास यांना भारतीय समाजशास्त्रात महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासाशिवाय भारतीय समाजशास्त्राचा अभ्यास अपूर्ण आहे. त्यांच्या संशोधन आणि पुस्तकांनी इतर अनेक समाजशास्त्रज्ञांना प्रेरणा दिली आहे. भारतीय समाज आणि संस्कृती समजून घेण्यासाठी डॉ.एम.एन. श्रीनिवास यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांचा आणि त्यांच्या संशोधनाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची -

१. रामचंद्र गुहा आणि ए.एम. शाह (२००९), ऑक्सफर्ड इंडिया श्रीनिवास, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली.
२. निकोलस बी. डर्क्स (२००१), कास्ट्रस ऑफ माइंड : कॉलोनियल अँड द मेकिंग ऑफ मॉडर्न इंडिया, प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस, प्रिन्स्टन, एनजे.
३. वीणा दास (२०००), 'इन मेमोरिअम : एम.एन. श्रीनिवास १९१६-१९९९', सेमिनार, २०००.
४. ख्रिस फुलर, एम.एन. श्रीनिवास (ऑनलाइन). LSE संशोधन ऑनलाइन, लंडन.

ॐॐॐ